

Pathology of Master Urban Plans in Iran Using a Ground Theory Approach (Case Study: Birjand Master Plan)

Loff Ali Kozehgar Kaleji ¹

Associate Professor, Department of Human Geography and Spatial Planning, Faculty of Earth Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Javad Mohamadabadi

Ph.D. Candidate in Geography and Urban Planning, Faculty of Earth Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Received: 16 March 2024 Revised: 6 May 2024 Accepted: 19 May 2024

Abstract

A comprehensive urban plan is a document that defines the spatial, social, economic, and physical framework for the development and construction of a city over a ten-year period. This plan serves as a roadmap for guiding and organizing the spatial structure of the city. However, in many cases, these plans face challenges that hinder the achievement of their objectives. Therefore, a pathological study is essential to improve the quality and efficiency of master urban plans in guiding and organizing urban spaces. In this study, the pathological analysis of Birjand's master urban plan was conducted by adopting a grounded theory approach using the mixed-method method. In the first phase, through semi-structured interviews with 22 experts in the field of urban planning and architecture, five categories of causal and contextual factors, intervening factors, core factors, strategic factors, and consequential factors were identified. In the second phase, using qualitative content analysis, 11 factors, 17 indices, and 64 variables were extracted for each of these categories. The theoretical model was developed after interpretive trend analysis. Finally, using the DEMATEL statistical analysis method, the impact of various factors on the pathology of the master plan was assessed. The findings suggest that contextual factors (lack of participation, planning perspective, shortage of financial resources), strategic factors (deficiencies in the analysis of the status quo and goal setting), and intervening factors (political interference, social and economic changes,

1. Corresponding Author. Email: lkouzehgarkaleji@gmail.com

©2024 The author(s). This is an open access article under the CC BY license: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

How to cite this article: Kozehgar Kaleji, L. A. and Mohamadabadi, J. (2025). Pathology of Master Urban Plans in Iran Using a Ground Theory Approach (Case Study: Birjand Master Plan). Journal of Geography and Regional Development, 22(4), 111-145. doi: 10.22067/jgrd.2024.87302.1412

and sudden demographic changes) have a direct bearing on challenges of Birjand's master urban plan. Meanwhile, core and consequential factors serve as dependent variables with indirect effects. Among these, intervening factors imposed the greatest impact on the plan's drawbacks.

Keywords: Pathology, Master Plan, Birjand, Grounded Theory Approach, DEMATEL Model.

آسیب‌شناسی طرح‌های جامع شهری در ایران با رویکرد داده‌بنیاد؛ مورد: طرح جامع شهر

بیرجند

لطفعلی کوزه‌گر کالجی (دانشیار گروه جغرافیای انسانی و آمایش، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران،

نویسنده مسئول)

lkouzehgarkaleji@gmail.com

جواد محمدآبادی (دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی، تهران،

ایران)

mohammadabadi.20@gmail.com

چکیده

طرح جامع شهری سندی است که به‌طور کلی برای یک دوره زمانی ۱۰ ساله، چارچوب فضایی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی توسعه و عمران یک شهر را مشخص می‌کند. این طرح به‌عنوان نقشه راهی برای هدایت و سامان‌دهی فضایی شهر عمل می‌کند. با این حال، این طرح‌ها در بسیاری از موارد با چالش‌ها و مشکلاتی روبه‌رو هستند که مانع از دستیابی به اهداف آنها می‌شود؛ لذا ضرورت دارد تا باهدف ارتقای کیفیت طرح‌های جامع شهری و افزایش کارایی آنها در هدایت و سامان‌دهی فضایی شهرها مطالعات آسیب‌شناسی انجام شود. در این پژوهش، آسیب‌شناسی طرح جامع شهر بیرجند با رویکرد داده‌بنیاد و با استفاده از روش تحقیق ترکیبی در بین ۲۲ نفر از متخصصان انجام شده است. در مرحله اول برای آسیب‌ها از طریق مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با خبرگان و متخصصان حوزه شهرسازی و معماری، پنج مقوله علل علی و زمینه‌ای، علل مداخله‌گر، علل هسته‌ای، علل راهبردی و علل پیامدی شناسایی شدند. در مرحله دوم، با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، ۱۱ عامل، ۱۷ شاخص و ۶۴ متغیر برای هر یک از این مقوله‌ها به‌دست آمد که پس از تحلیل تفسیری روندها مدل نظری ترسیم شد. در نهایت، با استفاده از روش تحلیل آماری دیمتیل، تأثیر عوامل مختلف بر آسیب‌شناسی طرح جامع ارزیابی شد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که عوامل زمینه‌ای (فقدان مشارکت، دیدگاه برنامه‌ریزی، کمبود منابع مالی)، راهبردی (آسیب در تحلیل وضع موجود و آسیب در هدف‌گذاری) و مداخله‌گر (سیاسی‌کاری، دگرگونی‌های اجتماعی و اقتصادی و تغییرات ناگهانی جمعیتی) از جمله عوامل مؤثر بر آسیب‌های طرح جامع شهر بیرجند هستند که تأثیر مستقیمی دارند و عوامل هسته‌ای و پیامدی عوامل

نشریه جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای دانشگاه فردوسی مشهد، سال بیست‌ودوم، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۳، شماره پیاپی ۴۹ صص ۱۱۱-۱۴۵

تاریخ تصویب: ۱۴۰۳/۰۲/۳۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۶

تأثیرپذیر هستند که تأثیر آنها غیرمستقیم است. از این بین، عوامل مداخله‌گر بیشترین تأثیر را بر آسیب‌های طرح جامع داشته‌اند.

واژگان کلیدی: آسیب‌شناسی، طرح جامع، شهر بیرجند، رویکرد داده‌بنیاد، مدل دیمیتل.

۱. مقدمه

اکثر کشورها در سراسر جهان، به‌ویژه کشورهای در حال توسعه، شاهد افزایش تعداد ساکنان شهری در نتیجه رشد طبیعی جمعیت و جابه‌جایی مداوم مردم از مناطق روستایی به شهرها هستند. براساس تحقیقات سازمان ملل، جمعیت شهری جهان برای اولین بار در تاریخ در سال ۲۰۰۷ از جمعیت روستایی جهان پیشی گرفت. از آن زمان، جمعیت شهری جهان سریع‌تر از جمعیت روستایی رشد کرده است و پیش‌بینی می‌شود که ۶۰ درصد از جمعیت جهان تا سال ۲۰۳۰ در مناطق شهری ساکن خواهند شد (سازمان ملل، ۲۰۱۸: ۱۵۷)^۱. همان‌طور که شهرها به دنبال ارائه خدمات باکیفیت بالا و پاسخگویی به تقاضای فزاینده هستند، مشکلات جدیدی مانند افزایش هزینه زمین، بحران مسکن، زیرساخت‌های ناکافی، کمبود فضای سبز و گسترش بی‌نظمی شهر به وجود می‌آورد که به ضرر محیط طبیعی اطراف تمام می‌شود. در نتیجه، شهرها معمولاً بیشتر و بیشتر مناطق طبیعی یا روستایی را می‌بلعند (دو تویت و همکاران، ۲۰۱۸)^۲ طرح جامع به‌عنوان سنگ‌بنای حکمرانی شهری است و نقشی حیاتی در شکل‌دادن به ساختار آینده یک شهر ایفا می‌کند. طرح جامع در تعریف یک سند برنامه‌ریزی بلندمدت پویا است که یک طرح مفهومی برای هدایت رشد و توسعه آینده ارائه می‌دهد. برنامه‌ریزی اصلی در مورد ایجاد ارتباط بین ساختمان‌ها، محیط‌های اجتماعی و محیط‌های اطراف آنها است. طرح جامع تحرک منطقه شهری بارسلون ۲۰۱۳-۲۰۱۸ (۲۰۲۲)^۳ طرح جامعی که به‌عنوان قطب‌نما برای پیشرفت شهری عمل می‌کند، مسیر روشنی را برای توسعه آینده ترسیم می‌کند که برای پاسخگویی به خواسته‌های حال و آینده شهر طراحی شده است (خادور، فکته و ساروسپاتاکا،

1. United Nations

2. Du Toit

3. The Mobility Master Plan of the Barcelona Metropolitan Region MMP 2013–2018.

۲۰۲۳).^۱ ارزیابی طرح جامع شهری تأثیر بسزایی در توسعه و پیشرفت یک شهر دارد و به مدیریت پیشرفت طرح و ارزیابی اثربخشی پروژه‌های پیشنهادی کمک می‌کند (شوگو هوسویا و کاکویا ماتسوشیما، ۲۰۲۲).^۲ ارزیابی اثرات برنامه‌ریزی شهری بر محیط‌زیست برای اطمینان از توسعه پایدار ضروری است (رزلی، فرانسیس و کالوی، ۲۰۱۸).^۳ شیوه‌های ارزیابی، مانند آن‌هایی که در استانداردهای طرح جامع محله‌های پایدار گنجانده شده‌اند، به اصلاح تصمیم‌های طراحی و بهبود فرایندهای طراحی شهری کمک می‌کنند (لیو، ۲۰۱۹).^۴ اجرای موفقیت‌آمیز یک طرح جامع به یک چارچوب قانونی کاملاً تعریف شده بستگی دارد که اجزای مختلف برنامه‌ریزی شهری را ادغام می‌کند. این چارچوب نه تنها نقش‌ها و مسئولیت‌های ذینفعان را مشخص می‌کند، بلکه مقررات منطقه‌بندی را نیز تعیین می‌کند که استفاده از زمین را دیکته می‌کند و تضمین می‌کند که توسعه با اهداف طرح جامع هماهنگ است. (ساجانیسکا-دوبرژینسکا، ۲۰۲۳).^۵

با این حال، با شناخت ماهیت در حال تحول پویایی شهری، طرح‌های جامع باید در معرض آسیب‌شناسی و به‌روزرسانی دوره‌ای قرار گیرند. این بازبینی، طرح را با الزامات و شرایط در حال تغییر هماهنگ می‌کند و از ارتباط و اثربخشی آن در طول زمان اطمینان حاصل می‌کند (خادور و همکاران، ۲۰۲۳).^۶

علی‌رغم تلاش‌های بسیار در تهیه و اجرای طرح‌های توسعه شهری در ایران، این طرح‌ها موفق نبوده و نتوانسته‌اند به اهداف تعیین شده به‌ویژه تحقق مراکز خدماتی و ارتقای سطوح و سرانه‌های کاربری‌های عمومی دست یابند. شیوه تهیه طرح و چاره‌جویی‌های بعدی برای مشکلات آن مانند اعلام اولویت بالای پنج سال کاربری‌ها، توافق با مالک و ارجاع به کمیسیون‌های ماده صد و غیره نتوانسته بستر تعامل درست مردم و مسئولان و انتظارات برای داشتن یک نظام مناسب برنامه‌ریزی

1. Khadour, Fekete, & Sárospataki
2. Shogo Hosoya & Kakuya Matsushima
3. Roselie, Frances, & Callway
4. Liu
5. Sachanbińska-Dobrzyńska
6. Khadour

را فراهم آورد. باتوجه به اینکه این طرح‌ها از جایگاه بالایی در نظام برنامه‌ریزی شهری ایران برخوردارند، عدم تحقق و موفقیت آن‌ها اثرات نامطلوب زیاد و بعضاً جبران‌پذیری در شهرها ایجاد کرده است (ابراهیمی‌بوزانی، علی‌اکبری و رهنمایی، ۱۳۹۴). به دلیل اهمیت طرح‌های توسعه شهری به‌عنوان مهم‌ترین سند توسعه شهری هرگونه اقدامی به‌منظور ارزیابی و آسیب‌شناسی طرح‌ها مهم و قابل‌توجه است (کوزه‌گرکالجی و جوکار، ۱۴۰۲). ازطرف دیگر در قرن جدید به دلیل رشد سرعت فیزیکی و اطلاعاتی در عرصه زندگی شهری به نظر می‌رسد طرح‌های توسعه شهری به‌خصوص طرح‌های جامع و تفصیلی با حساسیت و دقت بیشتری مورد بررسی قرار گیرند. یکی از اقدامات متخصصان حوزه برنامه‌ریزی شهری بررسی دیدگاه نقادانه همراه با آسیب‌شناسی در تمامی فرایندهای تهیه، تولید، اجرا و ارزیابی در این طرح‌هاست. طرح جامع شهر بیرجند نیز از این قاعده مستثنی نیست. این طرح که در سال ۱۳۸۱ تهیه و تصویب شد باهدف هدایت و کنترل توسعه شهری در بلندمدت تدوین شد. بعد از گذشت افق این طرح برای بازنگری طرح جامع شهر بیرجند در سال ۱۳۹۰ با شرکت مهندسین مشاور آمود قراردادی بسته شد و مطالعات اولیه آن انجام شد؛ اما باگذشت بیش از ۱۳ سال هنوز فرایند تصویب آن نهایی نشده؛ لذا ضرورت دارد تا ارزیابی و آسیب‌شناسی طرح‌های جامع در جهت کاهش چالش‌های مدیریت و برنامه‌ریزی شهری صورت گیرد. آسیب‌شناسی طرح جامع شهر، فرایندی است که در آن عوامل مؤثر از زوایای مختلفی مورد شناسایی، بررسی و تحلیل و ارزیابی قرار می‌گیرد. این عوامل می‌توانند شامل عوامل داخلی، مانند ضعف در تهیه طرح، یا عوامل خارجی، مانند تغییر شرایط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی باشند؛ بنابراین، شناسایی عوامل مؤثر بر آسیب‌شناسی طرح جامع و اتخاذ اقدامات لازم برای رفع این عوامل ضروری است و مطالعات آسیب‌شناسی طرح‌های جامع شهری می‌تواند به بهبود روند تهیه و اجرای طرح‌های جامع به شرکت‌های مهندسین مشاور و سایر مسئولان شهری در تهیه طرح‌های جامعی که از آسیب‌پذیری کمتری برخوردار هستند، کمک کند. ازاین‌رو هدف کلی این پژوهش، آسیب‌شناسی طرح جامع شهر بیرجند با رویکرد داده‌بنیاد است. اهداف جزئی این پژوهش شناسایی عوامل مؤثر بر آسیب‌شناسی طرح جامع شهر بیرجند و ارزیابی نقش عوامل مؤثر بر آن است.

۲. پیشینه پژوهش

طرح‌های جامع شهری اغلب از آسیب‌شناسی‌های رایجی رنج می‌برند که می‌تواند بر موفقیت آنها تأثیر بگذارد. یکی از مسائل رایج عدم آگاهی برنامه‌ریزان از واقعیت‌های اجتماعی و سیاسی است که منجر به طرح‌هایی می‌شود که نیازها و خواسته‌های مردم محلی را برآورده نمی‌کند (سعیدی و همکاران، ۲۰۲۳)^۱. شکل دیگر تمرکز محدود طرح‌های جامع در دوره نئولیبرال است که ملاحظات اقتصادی را بر ملاحظات اجتماعی اولویت می‌دهد و در نتیجه ملاحظات اجتماعی به حاشیه رانده شده و در طول رکود اقتصادی فقدان انعطاف‌پذیری ایجاد می‌کند. (چودری و آرمسترانگ، ۲۰۱۳)^۲ علاوه‌براین، طرح‌های جامع شهری به دلیل طولانی بودن دوره اجرا و برنامه ریزی، اغلب قادر به پیشبینی تغییرات اجتماعی، اقتصادی و فناوری در گذر زمان نیستند. این امر می‌تواند به طراحی طرح‌هایی منجر شود که با گذشت سالها منسوخ شده و پاسخگوی نیازهای واقعی شهروندان نخواهند بود (مدنی‌پور، میچوکیویچ و ویگار، ۲۰۱۸)^۳

در دو دهه اخیر با مشخص شدن ناتوانی طرح‌های جامع و تفصیلی در حل مشکلات شهری و ناتوانی در رسیدن به اهداف خود و نارسایی‌هایی که در نظام مدیریتی و برنامه‌ریزی کشور وجود داشته است پژوهشگران در مطالعات مختلفی به بررسی این موضوعات پرداخته‌اند که بررسی آنها راهنمای انجام این پژوهش بوده است. لطفی، پورجعفر و انصاری (۱۳۸۳) در مطالعه‌ای با نام «مروری بر ناکارآمدی طرح‌های تفصیلی متداول در بافت ارگانیک مسکونی (محله امامزاده قاسم تهران)» با استفاده از آموزه‌های شهرگرایی نوین و معاصر سازی شهری طرحی پیشنهاد داده‌اند که از جمله اصول رعایت شده در این طرح محدود کردن ترافیک سواره، ایجاد محیط پیاده رو، توجه به مراکز خرید و... مدنظر بوده است. پوراحمد، حاتمی‌نژاد و حسینی (۱۳۸۴) در پژوهشی با رویکرد سیستمی به شهر پرداخته‌اند و گفته‌اند که طرح‌های شهری هم از نقطه نظر فراسیستمی و دیدن شهر به عنوان جزئی از سیستم برنامه‌ریزی کشور و هم از نقطه نظر زیرسیستمی و توجه به طرح‌های توسعه به عنوان جزئی

1. Saadi

2. Choudhury & Armstrong

3. Madanipour, Miciukiewicz, & Vigar

از سیستم شهر و سایر متغیرهای دخیل در توسعه شهرها باید مورد بازبینی قرار گیرند. ویچویسی^۱ (۲۰۰۰) برای تحقق اهداف طرح‌ها در مطالعه خود نیاز به تغییر در پارادایم برنامه‌ریزی و مراجعه به افکار شهروندان یا نمایندگان آنها در زمان تهیه طرح‌ها را به‌عنوان راهکار معرفی می‌نماید (واژدووویچویسی، ۱۹۹۳).

خاکپورپیلهور و گل‌افروز (۱۳۹۰) در مطالعه‌ای با عنوان «ارزیابی میزان تحقق کاربری‌های آموزشی بهداشتی، و فضای سبز طرح تفصیلی» به بررسی موضوع در شهر بجنورد پرداخته‌اند. در نتیجه این پژوهش طرح تفصیلی شهر بجنورد در سه کاربری فوق در مقایسه با وضع پیشنهادی تحقق نیافته است. خوشاب، خاکپور و علایی (۱۴۰۱) در مطالعه‌ای با عنوان «آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه شهری از فرایند تهیه تا اجرا با تأکید بر طرح جامع و تفصیلی شهر مشهد»، نشان دادند که در مجموع ۶۸ آسیب در طرح‌های توسعه شهری دخیل‌اند. ۵۶ آسیب در زمینه تهیه، ۶ آسیب در زمینه دیدگاه و ۶ آسیب نیز در زمینه نظارت است. کوزه‌گرکالچی و جوکار (۱۴۰۲) در مطالعه‌ای با عنوان «بررسی دلایل عدم رعایت ضوابط و مقررات طرح‌های مصوب از سوی شهرداری‌ها با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA (نمونه موردی کلان‌شهر اهواز)» نشان دادند که براساس کدهای محوری پنج کد یا مقوله اصلی شامل تعارض منافع، ایرادات ساختاری، ضعف سیستم‌های نظارتی، فساد اداری و مشکلات قانونی ایجاد می‌شود.

۳. مبانی نظری

برنامه‌ریزی شهری در ایران در شکل نوین خود به‌طور تقلیدی از جهان پیشرفته آغاز شد. در زمانی که علم برنامه‌ریزی شهری در قالب طرح‌های جامع از دروازه‌های متروپلیتن‌های ایران گذشت، جغرافیای شهری در آن سال‌ها در کشورهای پیشرفته از مکتب پوزیتیویسم منطقی تأثیر می‌پذیرفت. پوزیتیویسم منطقی هر چند با ارائه الگوها و محاسبات ریاضی بعد تازه‌ای به جغرافیا بخشید، ولی برخورد کلیشه‌ای این مکتب با شهر موجب گسترش دامنه مسائل و مشکلات شهری و در نتیجه

تشدید بیماری‌های شهری گردید. از آنجایی که نتیجه همه تحقیقات پوزیتویستی تبیین این نکته بود که شهر به صورت بخشی از یک سازمان و دستگاه مطلوب اقتصادی شناخته شود، این فکر تثبیت گردید که در نظام اقتصادی افراد سعی دارند که فضاهای کالبدی شهر را با توجه به امتیازات اقتصادی تعیین کنند (شکویی، ۱۳۸۳: ۵۶). به دلیل ماهیت متفاوت رشد شهری کشورهای توسعه‌یافته با کشورهای در حال توسعه، طرح‌های جامع شهری و به تبع آن طرح‌های تفصیلی که در آن زمان تحت تأثیر قوانین کلیشه‌ای این مکتب قرار داشتند، نتوانستند در جهان سوم شهرنشینی متعادلی را به وجود آورند. (رضویان و خزاعی، ۱۳۹۰). از نیمه دوم دهه ۶۰ رویکرد برنامه‌ریزی منطقی وارد ادبیات شهرسازی شد و از دهه ۶۷ به تدریج اولین طرح‌های جامع در ایران تهیه شد. از سال ۱۹۷۵ طرح‌های جامع وارد قوانین ملی توسعه شهری شد. تهیه و اجرای طرح‌های جامع از زمان ذکر شده تا به امروز ادامه دارد. (محمدی، ۱۳۹۵). طرح جامع شامل تجزیه و تحلیل، توصیه‌ها و پیشنهادهایی برای جمعیت، اقتصاد، مسکن، حمل و نقل، امکانات اجتماعی و کاربری زمین است. این براساس داده‌های عمومی، نظرسنجی‌ها، ابتکارات برنامه‌ریزی، توسعه موجود، ویژگی‌های فیزیکی و شرایط اجتماعی و اقتصادی است (دیپ، ۲۰۲۰)^۱

رویکردهایی که از آسیب‌شناسی طرح‌های جامع شهری حمایت می‌کنند، اغلب اجرای آن‌ها را با تمرکز بر پیامدهای ناخواسته، تأثیرات اجتماعی و مسائل حاکمیتی مورد نقد قرار می‌دهند. دیدگاه عدالت اجتماعی: این رویکرد بر این نکته تأکید دارد که چگونه طرح‌های جامع شهری می‌توانند نابرابری‌های اجتماعی موجود را تشدید کنند یا نابرابری‌های جدید ایجاد کنند. (مارکوزه، ۲۰۰۹)^۲ طرح‌های جامع شهری را می‌توان با تأکید بیشتر بر عدالت اجتماعی از طریق رویکردهای زیر توسعه داد:

1. Deep
2. Marcuse

مشارکت معنادار جامعه: مشارکت فعال عمومی در سراسر فرایند برنامه‌ریزی، با تمرکز بر صداهای مختلف، بسیار مهم است. این می‌تواند شامل کارگاه‌ها، نظرسنجی‌ها و جلسات اجتماعی باشد که برای همه ساکنان قابل دسترسی است (آنگلو ۲۰۱۶).^۱

برنامه‌ریزی مبتنی بر عدالت: تصمیمات برنامه‌ریزی باید به‌منظور کاهش نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی باشد. این می‌تواند شامل ابزارهایی مانند سهمیه مسکن ارزان قیمت، سرمایه‌گذاری زیرساختی هدفمند در مناطق محروم و اولویت‌بندی پروژه‌هایی باشد که به نفع همه ساکنان باشد. شفافیت و پاسخگویی: ارتباطات باز و شفاف در طول فرایند برنامه‌ریزی باعث ایجاد اعتماد می‌شود و تضمین می‌کند که تصمیمات به نفع همه ساکنان اتخاذ می‌شود (مککارگو و دلینی، ۲۰۱۹).^۲

ارزیابی تأثیر: طرح‌های جامع باید از نظر پیامدهای بالقوه اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی، به‌ویژه در جوامع حاشیه‌نشین، به‌دقت ارزیابی شوند (اسلیتر، ۲۰۰۹).^۳

برنامه‌ریزی مشارکتی: فرایندهای برنامه‌ریزی اصلی سنتی اغلب به دلیل منحصربه‌فرد بودن، با فرصت‌های محدود برای مشارکت عمومی مورد انتقاد قرار گرفته‌اند. برنامه‌ریزی مشارکتی فعالانه به دنبال مشارکت جوامع مختلف در طول فرایند است و اطمینان حاصل می‌کند که نیازها و آرزوهای آنها در چشم‌انداز نهایی در نظر گرفته می‌شود (آنگلو، ۲۰۱۶).

۴. محدوده مورد مطالعه

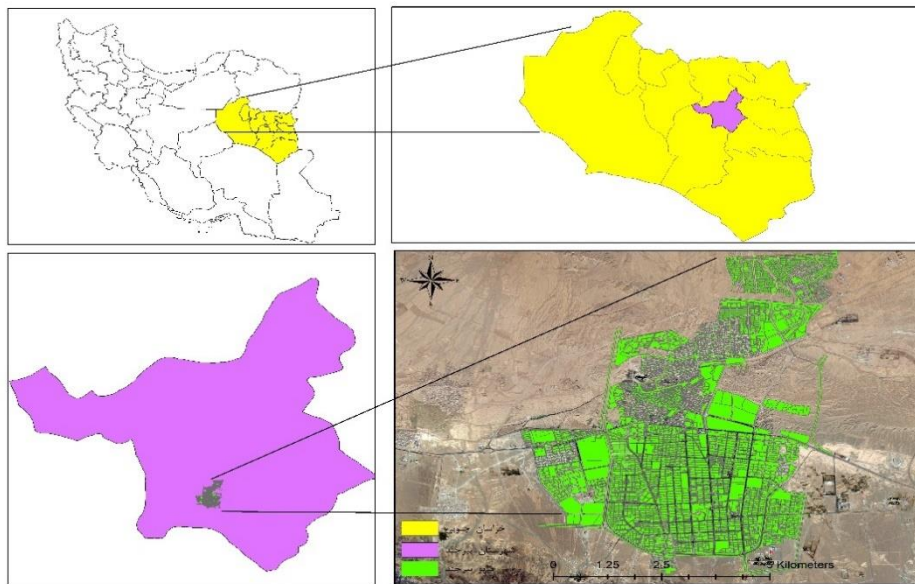
شهر بیرجند نیز که همانند سایر شهرهای ایران تا دهه ۴۰ رشد کندی داشت، پس از آن به دلیل تقویت نسبی زیرساخت‌های اقتصادی، بهبود نسبی وضعیت بهداشت روستایی و مهاجرت‌های درون منطقه‌ای، به‌سرعت توسعه پیدا کرد؛ به‌طوری‌که جمعیت شهر از ۱۳۹۳۴ در سال ۱۳۳۵ به ۲۰۳۶۳۶ نفر در سال ۱۳۹۵ رسیده است (اسکندری‌ثانی و محمدآبادی، ۲۰۲۳). در ارتباط با توسعه کالبدی شهر بررسی نقشه‌ها نشان می‌دهد که در سال ۱۳۴۴ شهر بیرجند، گسترش تقریباً محدودی

1. Angelov

2. McCargo & Delaney

3. Slater

نسبت به محدوده سال ۱۳۳۵ دارد. این توسعه بیشتر در بخش شمال غربی و غرب و به صورت پراکنده در جنوب شهر صورت گرفته است. در فاصله سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۰ شهر بیرجند به میزان قابل توجهی گسترش یافته است. جهت گسترش در طرح جامع ۱۳۶۲ به سمت جنوب در نظر گرفته شد (طرح جامع شهر بیرجند، ۱۳۷۶). در دهه هشتاد توسعه فیزیکی شهر به سمت شمال و الحاق روستای دهلکوه به محدوده شهر صورت گرفت و در دهه ۹۰ و پس از آن عمدتاً توسعه درون‌زا و ساخت‌وساز بر روی اراضی تپه ماهوری پادگان ۰۴ ارتش در دستور کار قرار گرفت.

شکل ۱- موقعیت جغرافیایی شهر بیرجند در نظام تقسیمات سیاسی کشور (مأخذ: نویسندگان)

نخستین طرح جامع شهری در بیرجند در سال ۱۳۸۱/۱۰/۱۷ به تصویب شورای عالی شهرسازی و معماری کشور رسید. در این طرح جمعیت پیش‌بینی شده برای سال افق طرح (۱۳۹۰) برابر ۲۳۶۰۰۰ نفر (و برای سال ۱۳۸۳ برابر ۱۸۴۰۰۰ نفر) در مساحتی معادل ۲۵۷۷/۸ هکتار با تراکم ناخالص پیشنهادی ۹۲ نفر در هکتار و تراکم خالص مسکونی پیشنهادی ۲۴۱ نفر در هکتار در نظر گرفته شده بود.

۵. روش‌شناسی پژوهش

روش داده‌بنیاد یک روش‌شناسی سیستماتیک است که شامل کاربرد استدلال استقرایی است و عمدتاً برای پژوهش کیفی مورد استفاده قرار می‌گیرد. علی‌رغم پیچیده بودن این روش، دارابودن ویژگی‌هایی مانند پویایی، خلاقیت بالا، انعطاف‌پذیری روش و نحوه اجرا باعث شده که قابلیت استفاده در حوزه‌های مختلفی از دانش را داشته باشد (باغبان و قریبی، ۱۴۰۰). برای مطالعات برنامه‌ریزی شهری رویکرد استراوسین و رویکرد برساختی نظریه داده‌بنیاد کاربرد بیشتری دارد؛ چراکه توجه به رویکرد سیستمی در کدگذاری و ارائه منظم نتایج در قالب مدلی مفهومی از شرایط علی، زمینه‌ای و مداخله‌ای و تأثیر آن بر استراتژی‌ها و پیامدها از ویژگی‌های بارز هر دو رویکرد بوده که با ماهیت رشته برنامه‌ریزی همسانی بیشتری دارد (کلاته‌رحمانی، افضل‌ی و معین‌الدینی، ۲۰۲۲). در کدگذاری محوری، نظریه پرداز داده‌بنیاد، یک مقوله مرحله کدگذاری باز را انتخاب کرده و آن را در مرکز فرایندی که در حال بررسی آن است، قرار می‌دهد (به‌عنوان پدیده مرکزی) و سپس، دیگر مقوله‌ها را به آن ربط می‌دهد. این مقوله‌های دیگر عبارت‌اند از: «شرایط علی»، «راهبردها»، «شرایط زمینه‌ای و مداخله‌گر» و «پیامدها». این مرحله شامل ترسیم یک نمودار است که «الگوی کدگذاری» نامیده می‌شود. در این الگو، شش جعبه (یا مقوله) از اطلاعات وجود دارد:

- شرایط علی: مقوله‌هایی مربوط به شرایطی که بر مقوله محوری تأثیر می‌گذارند.
- زمینه: شرایط خاصی که بر راهبردها اثر می‌گذارند.
- مقوله محوری: یک صورت ذهنی از پدیده‌ای که اساس فرایند است.
- شرایط مداخله‌گر: شرایط زمینه‌ای عمومی که بر راهبردها تأثیر می‌گذارند.
- راهبردها: کنش‌ها یا برهم‌کنش‌های خاصی که از پدیده محوری منتج می‌شود.
- پیامدها: خروجی‌های حاصل از استخدام راهبردها. (محمدپور، ۱۳۹۲: ۱۰۳)

تحقیق موردنظر از نظر ماهیت و روش‌شناختی ترکیبی و از نظر هدف کاربردی است. روش جمع‌آوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای و میدانی انتخاب شده است. در روش کتابخانه‌ای به بررسی آمارنامه‌ها، اسناد شهری به‌خصوص طرح‌های توسعه شهر بیرجند اقدام شد و با استفاده از

روش فیش‌برداری اطلاعات و داده‌های موردنظر ثبت شده در شناخت مسئله و راهنمای مصاحبه به‌کار گرفته شد. در روش میدانی با توجه به ماهیت کمی - کیفی تحقیق از روش‌های متفاوت به برداشت اطلاعات اقدام گردید؛ به این شکل که در ابتدا با توجه به شناخت و اطلاعات کسب شده از روش کتابخانه‌ای و تحلیل اولیه محققان به نظر رسید که بهترین روش جمع‌آوری اطلاعات شناسایی آسیب‌ها مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با محققان، متخصصان و دست‌اندرکاران طرح‌های توسعه شهری در مراحل تهیه، اقدام، تصویب و اجرا و نظارت شکل گیرد. شیوه نمونه‌گیری و حجم نمونه به دلیل مشخص نبودن اعضای جامعه آماری و متنوع بودن دامنه توزیع نمونه از روش‌های کیفی مثل نمونه‌گیری هدفمند و اشباع نظری استفاده شده است که ملاک انتخاب مجموعه افرادی بودند که نوع تخصص، سابقه فعالیت مرتبط با کار را داشته‌اند و پس از این مرحله نمونه‌ها با استفاده از روش گلوله‌برفی توزیع شد و تا مرحله اشباع نظری ادامه پیدا کرد و در هر مرحله تحلیل آماری مرتبط صورت پذیرفت. در واقع معیار این نمونه نزدیکی میانگین به انحراف معیار و انحراف کمتر است که در نهایت به ۲۲ نمونه رسید که در ادامه جدول شماره ۱ قابل مشاهده است.

جدول ۱- نحوه نمونه‌گیری کیفی تحقیق

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

مدت زمان مصاحبه (دقیقه)	مجموعه	اساتید دانشگاهی	مدیران میانی	کارشناس	مرحله
۸۰	راه و شهرسازی - مشاور	۳	۱	۵	تهیه
۶۰	کمیسیون ماده ۵، استانداری و شورای عالی شهرسازی	۲	۲	۲	تصویب
۷۰	شهرداری	۲	۲	۳	اجرا و نظارت
۲۱۰	مجموع	۷	۵	۱۰	مجموع

همان‌طور که نتایج جدول شماره ۱ نشان می‌دهد در مجموع ۲۲ مصاحبه با مدت زمان ۲۱۰ دقیقه در چهار سطح و در سه زمینه طرح انجام شد. نحوه انتخاب مصاحبه‌ها از روش گلوله‌برفی بود. پس

از پایان مصاحبه‌ها ضریب توافق با آزمون کاپاکوهن مورد بررسی قرار گرفت و نتایج ذیل به دست آمد:

جدول ۲- بررسی میزان توافق کارشناسان

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

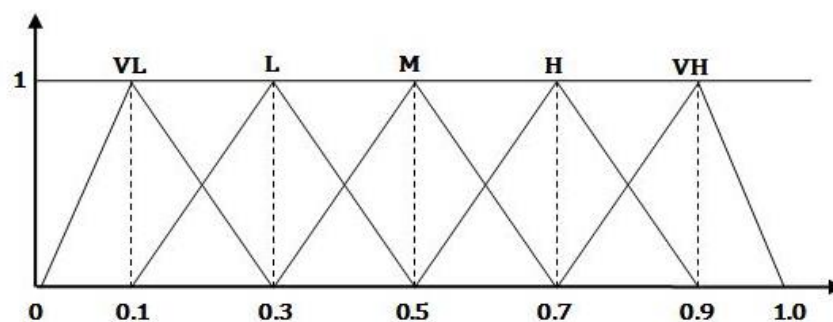
ضریب کاپا کوهن	تعداد افراد معتبر	فرض انحراف خطای معیار	مقدار تقریبی T	سطح معناداری در اطمینان ۹۵ درصد
۰.۷۶۸	۲۲	۰.۰۳۵	۶.۲۴۸	۰.۰۲

با توجه به ضریب نمره‌های صورت گرفته بین مصاحبه‌شوندگان و با توجه به نتایج جدول بین ۲۲ نفر از مصاحبه‌شوندگانی که به هر یک از آیت‌های مصاحبه و مبانی نظری نمره داده‌اند، براساس آزمون کاپا مشخص گردید که بین صاحب‌نظران در زمینه نمرات داده شده توافق ۷۷٪ وجود دارد و از آنجایی که ضریب کاپا بین ۱- تا ۱+ است، هر چه این عدد به ۱+ نزدیک باشد، بیانگر توافق بالاتر است.

پس از اتمام مصاحبه‌های صورت گرفته هر ۲۲ مصاحبه به نرم‌افزار تحلیل متن مکس کیودا منتقل شد و پس از پایش و بازخوانی مجدد متن براساس کدهای کلیدی تحلیل داده بنیاد کدگذاری اولیه و سپس کدگذاری باز، محوری انجام شده است. سپس مقوله‌های این تحقیق در ۵ زمینه (علل علی و زمینه‌ساز، علل هسته‌محور، علل مداخله‌گر، پیامدها و راهبردها) دسته‌بندی شدند و کدهای انتخابی در مقوله‌های فرعی، شاخص و زیرشاخص به هر یک از آنان اختصاص یافت. پس از استخراج کدهای محوری-انتخابی در نهایت آنان در قالب یک پرسش‌نامه محقق‌ساخت تدوین شدند و در اختیار مصاحبه‌گران مرحله اول گذاشته شد تا با توجه به شناختی که دارند، به هر یک از زیرشاخص‌های کلیدی براساس تأثیر آن بر آسیب‌شناسی طرح توسعه شهر بیرجند نمره‌ای بین ۱ تا ۵ اختصاص دهند که در طیف لیکرت دسته‌بندی شده بود. پس از این مرحله با استفاده از تکنیک دیمیتل فازی از روش‌های تصمیم‌گیری بر مبنای گراف‌های جهت‌دار عوامل تأثیرپذیر و تأثیرگذار و شدت روابط اثر آنان شناسایی شدند. این روش روابط علی و معلولی مابین شاخص‌ها را در مسائل

تصمیم‌گیری به یک مدل ساختاری ملموس تبدیل می‌کند (حقیقی، تقوایی و صفاریان‌همدانی، ۲۰۲۱). ادامه مراحل این روش به دلیل تازگی محاسبات به شرح ذیل بیان می‌گردد:

در نخستین گام برای انجام محاسبات تکنیک دیمتل فازی شناسایی یک طیف زبانی مناسب برای گردآوری داده‌ها استفاده شد. طیف‌های متنوعی براساس مقیاس امتیازدهی مرسوم دیمتل پیشنهاد شده است. در این تحقیق از طیف مثلی استفاده شده است که به شکل ذیل است:

شکل ۲- نحوه توزیع نمره‌دهی مثلی فازی

مأخذ: (حقیقی و همکاران ۲۰۲۱)

در واقع مبنای نمره‌دهی از خیلی کم تا خیلی زیاد و از ۰.۱ تا ۱ ادامه پیدا کرده است. پس از آنکه معیارهای تصمیم‌گیری شناسایی شد یک ماتریس $n \times n$ تشکیل داده شد. منظور از n تعداد معیارهای شناسایی شده است. سپس از ۲۲ خبره خواسته شد تا روابط بین معیارها را با عبارات کلامی مشخص کنند. در نهایت پس از گردآوری داده‌ها با استفاده از طیف مناسب، عبارات کلامی به صورت فازی ذخیره شد. در گام دوم محاسبه ماتریس با استفاده از روش میانگین فازی دیدگاه خبرگان مختلف تجمیع شد. پس از محاسبه ماتریس ارتباط کامل می‌توان اقدام به فازی‌زدایی مقادیر کرد. ماتریس به دست آمده، همان ماتریس ارتباط کامل قطعی شده است و برای محاسبه الگوی روابط علی می‌توان از آن استفاده کرد. در واقع در این مرحله مقوله‌های اصلی دسته‌بندی شدند.

۶. یافته‌های پژوهش

در پژوهش حاضر پس از مطالعات اسنادی و انجام ۲۲ مصاحبه با کارشناسان و خبرگان به شناسایی پنج مقوله علل علی و زمینه‌ای، علل مداخله‌گر، علل هسته‌ای، علل راهبردی و علل پیامدی مؤثر در ناکارآمدی طرح جامع شهر بیرجند و انتقال مصاحبه‌ها به نرم‌افزار مکس کیودا پرداخته شد مؤلفه‌های فرعی ارائه شده، توضیحات بیشتری در مورد عوامل اصلی ارائه می‌دهند و کمک می‌کنند تا ماهیت و تأثیر این عوامل بر ناکارآمدی طرح جامع بهتر درک شود.

با توجه به دسته‌بندی‌های ارائه شده، می‌توان گفت که شرایط علی و زمینه‌ای و پدیده اصلی، عواملی هستند که به‌طور مستقیم بر ناکارآمدی طرح جامع شهر بیرجند تأثیر می‌گذارند. شرایط مداخله‌گر نیز عواملی هستند که بر شرایط علی و زمینه‌ای تأثیر می‌گذارند و در نتیجه بر ناکارآمدی طرح جامع نیز تأثیر می‌گذارند. علل پیامدی نیز نتیجه ناکارآمدی طرح جامع است

جدول ۳- شناسایی عوامل آسیب‌شناسی طرح از طریق متخصصان

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۲

نام مقوله	مقوله	شاخص	متغیر
شرایط علی - زمینه‌ساز	رویکرد نظام برنامه‌ریزی	رویکرد توسعه محور	۱- دیدگاه خطی - مهندسی بجای رویکرد سیستمی ۲- عدم توجه به مسائل اجتماعی و زیست‌محیطی ۳- نادیده گرفتن هویت شهر
		رویکرد مدرنیسم محور	۴- الگوبرداری و ایده آلیسم گرایی مشاور با دیدگاه غربی
		رویکرد دولت‌محور	۵- نادیده گرفتن بخش خصوصی ۶- آمرانه بودن و سلسله‌مراتب خشک اداری
ضعف در اعتبارات مالی	عدم تخصیص بودجه کافی برای اجرای طرح جامع	عدم تخصیص بودجه کافی برای اجرای طرح جامع	۷- کاهش بودجه خدمات و کاربری‌های عمومی ۸- کمبود بودجه دولتی و شهرداری برای تملک و تعریض ۹- در نظر نگرفتن ضریب تعدیل در قرارداد با مشاور ۱۰- عدم تسهیلتی برای مشاور ۱۱- فقدان نقشه پایه و مطالعات قابل اتکا برای مشاور

نام مقوله	مقوله	شاخص	متغیر
	ساختار ناکارآمد	مدیریت شهری	۱۲- عدم مدیریت یکپارچه شهری
	مدیریتی	ناکارآمد	۱۳- کم‌تجربگی کارشناسان مسئول
	برنامه‌ریزی	فقدان مشارکت	۱۴- عدم حضور مردم در جلسات عمومی در هنگام تهیه طرح
	بالا به پایین		۱۵- بی‌اعتنایی به نظرات مردم پس از تصویب
عوامل مدخله‌گر	عوامل بازدارنده	سیاسی کاری	۱- عدم همکاری نهادهای مسئول در بررسی و تصویب ۲- مخالفت مردم و ساکنان محلی ۳- عدم ثبات مدیریتی (تغییر استاندار و معاون استاندار تغییر چهار دوره از شورای شهر که هر کدام دیدگاه و نظرات متفاوتی در جهت توسعه شهر دارند سبب کندی روند بررسی و تصویب طرح شده است)
	تغییرات شوکه‌ای و ناگهانی و غیر قابل پیش‌بینی جمعیتی در افق طرح	افزایش مهاجرت‌ها	۴- پیش‌بینی‌های نادرست جمعیتی در افق طرح ۵- قرارگیری موقعیت جغرافیایی شهر بیرجند در کنار استان شکننده و ناپایدار (سیستان بلوچستان) ۶- افزایش مهاجرت‌های روستا شهری
	دگرگونی‌های اجتماعی و اقتصادی در جامعه محلی	تغییر روندها	۷- تغییر سبک زندگی، تغییر ارزش‌ها و باورها، تغییر ساختار خانواده ۸- عدم توزیع متوازن فرصت‌های اقتصادی در شهر ۹- برآورد اشتغال نادرست ۱۰- کاهش درآمدهای شهرداری و منابع مالی پایدار ۱۱- افزایش تورم و بالارفتن هزینه تهیه طرح
مفهوم هسته‌ای	ناکارآمدی طرح	ناکارآمدی در تهیه	۱- مشکلات مربوط به شیوه تهیه دستورالعمل تیپ ۱۲ ۲- عدم توجه به شرایط و نیازهای واقعی شهر ۳- عدم تعامل لازم بین مشاوران با سایر نهادها ۴- عدم درک مشاوران از ساختارهای پیچیده فرهنگی - هویتی شهر ۵- عدم دفتر و مکان مشخصی توسط مشاوران در محل ۶- عدم وجود نقشه پایه و مطالعات قابل اتکا برای مشاوران

نام مقوله	مقوله	شاخص	متغیر	
			۷- کم‌تجربگی و عدم تخصص لازم کارشناسان مسئول ۸- عدم برگزاری دوره‌های آموزشی برای کارشناسان ۹- دیکته‌شدن برخی تصمیمات به مشاور از سوی برخی ذی‌نفعان	
			تصویب	۱۰- عدم بررسی دقیق طرح ۱۱- تنوع و تعدد مراجع تصمیم‌گیر و ناهماهنگی میان آنها ۱۲- زمان بر بودن فرایند تصویب و قدیمی شدن داده‌ها ۱۳- فقدان ضوابط و معیارهای یکسان برای تصویب ۱۴- عدم توجه به نظرات کارشناسان و متخصصان
			اجرا و نظارت	۱۵- هزینه‌بر بودن تملک و تعریض برای شهرداری ۱۶- بی‌اطلاعی سازمان‌ها از طرح و عدم تملک کاربری پیشنهادی در موعد مقرر ۱۷- فقدان بودجه و اعتبار لازم دستگاه‌ها برای تملک کاربری موردنیاز پیشنهادی ۱۸- ترک فعل یا اهمال‌کاری نهادهای ناظر بر اجرای طرح ۱۹- ناهماهنگی میان ضوابط راه و شهرسازی با شهرداری مثل فروش تراکم ۲۰- تغییر کاربری‌های بی‌ملاحظه به تجاری ۲۱- عدم تحقق کاربری‌های عمومی و تجهیزات شهری
واکنش و راهبرد	ضعف راهبردی	آسیب در هدف‌گذاری	۱- عدم توجه به نقش و جایگاه شهر در اسناد بالادستی ۲- عدم توجه به نیازها و اولویت‌های واقعی شهر ۳- فقدان چشم‌انداز و برنامه راهبردی عملیاتی	
		آسیب در تحلیل وضع موجود	۴- فقدان نقشه پایه به‌روز ۵- عدم وجود مطالعات قابل‌اتکا برای مشاور ۶- عدم شناخت لازم از شهر و مسائل مربوط به آن	
		آسیب در پیش‌بینی آینده	۶- عدم انطباق طرح با شرایط آینده شهر ۸- پیش‌بینی‌های جمعیتی اشتباه	

نام مقوله	مقوله	شاخص	متغیر
۳۳	پیامدهای اجتماعی - زیستی	کاهش کیفیت زندگی شهروندان و نارضایتی شهروندان	۱- افزایش جرم و جنایت، افزایش نابرابری اجتماعی ۲- کاهش مشارکت مردم در امور شهری و از بین رفتن هویت شهری، ۳- افزایش آلودگی هوا و کاهش آب ۴- کاهش زیست‌پذیری شهری ۵- کاهش کیفیت زیرساخت‌های شهری مانند راه، آب، برق، فاضلاب و حمل‌ونقل ۶- کاهش کیفیت خدمات شهری مانند آموزش، بهداشت، درمان، فرهنگ و ورزش
	پیامدهای اقتصادی	افزایش هزینه‌های شهری	۷- کاهش تولید ناخالص داخلی، افزایش بیکاری و فقر ۷- افزایش هزینه‌های مسکن و اجاره‌بها ۹- سوداگری و دلالی زمین و مسکن
مجموع	۱۱	۱۷	۶۴

همان‌طور که قابل مشاهده است، یافته‌ها نشان می‌دهد که از ۵ عامل داده‌بنیاد در نهایت ۱۱ مؤلفه، ۱۷ شاخص و ۴۱ متغیر استخراج شده است که تعداد آنان به شرح جدول شماره ۴ قابل بررسی است:

جدول ۴- خلاصه عوامل شناسایی شده در آسیب‌شناسی طرح جامع شهر بیرجند

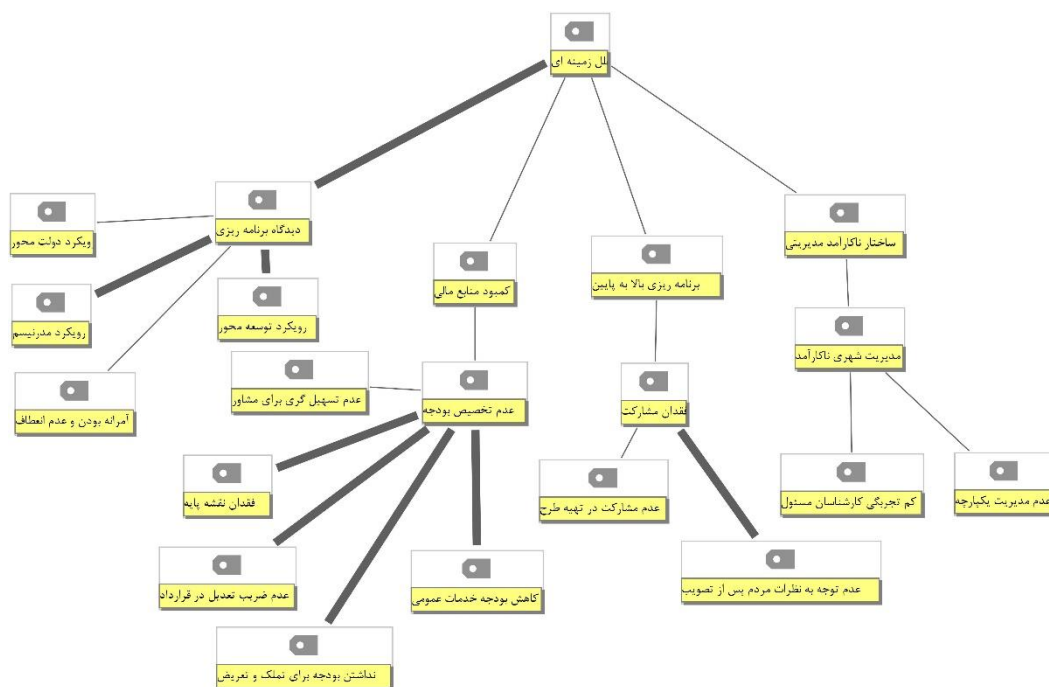
مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

نام مقوله	تعداد عامل	تعداد شاخص	تعداد متغیر
علل زمینه‌ای	۴	۶	۱۵
علل مداخله‌گر	۳	۳	۱۱
علل هسته‌ای	۱	۳	۲۱
علل راهبردی	۱	۲	۶
علل پیامدی	۲	۲	۹
مجموع	۱۱	۱۷	۴۱

۱.۶. بررسی تفسیری یافته‌های پژوهش

۱.۱.۶. علل علی و زمینه‌ای

شهر بیرجند، مرکز استان خراسان جنوبی، یکی از شهرهای تاریخی و فرهنگی ایران است. این شهر در سال‌های اخیر با رشد جمعیتی و توسعه شهری مواجه شده است. این رشد و توسعه شهری به همراه مشکلاتی مانند رویکرد حاکم بر طرح، ضعف در اعتبارات، ضعف در ساختار مدیریتی و عدم مشارکت شهروندان در طرح‌های توسعه محلی، منجر به بروز آسیب‌هایی در شهر بیرجند شده است. رویکرد حاکم یکی از عوامل زمینه‌ای مهم در آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه شهر بیرجند است.

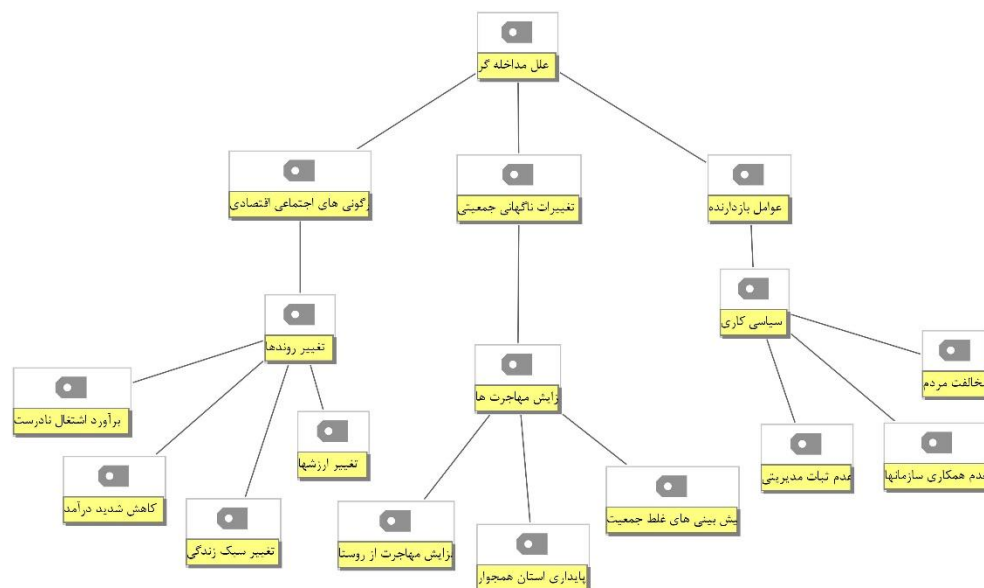
شکل ۳- شناسایی علل علی-زمینه‌ای در آسیب‌شناسی طرح جامع بیرجند

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

این رویکرد بر باورها، ارزش‌ها و نگرش‌های حاکم بر جامعه و حکومت محلی در این شهر تأثیر گذاشته است و منجر به بروز آسیب‌هایی در طرح‌های توسعه شهری شده است. از آنجایی که شهر بیرجند یک مرکز استان جدیدالاحداث است، کم‌تجربه بودن نیروهای شاغل و سلطه تفکر مهندسی شهرسازی و عمران در دیدگاه کالبدی این شهر باعث شده است که در برنامه‌ریزی و توسعه آینده این شهر نقش هویتی شهر فراموش شود و ایدئولوژی توسعه اقتصادی و صنعتی به هر قیمتی اجرا شود. در این دیدگاه، توسعه شهر بیرجند به عنوان یک شهر صنعتی و قطب اقتصادی مورد توجه قرار گرفته است. این ایدئولوژی منجر به نادیده گرفتن مسائل اجتماعی و زیست‌محیطی در طرح‌های توسعه محلی این شهر شده است. چنین دیدگاهی بر عقلانیت و پیشرفت علمی تأکید دارد. در این دیدگاه، شهر بیرجند باید به یک شهر مدرن و پیشرفته تبدیل شود. این ایدئولوژی منجر به الگوبرداری از شهرهای مدرن غربی در طرح‌های توسعه محلی شده است. این الگوبرداری در برخی موارد با شرایط و فرهنگ شهر بیرجند سازگار نبوده است. از طرف دیگر چون هیچ‌گونه طرح ساختاری یا راهبردی در این شهر تعریف نشده است، تأکید بر اجرای طرح جامع ساختاری بر نقش دولت مرکزی در توسعه اقتصادی و اجتماعی تأکید دارد. در این دیدگاه، سازمان‌های دولتی نقش اصلی را در اجرای طرح‌های توسعه محلی ایفا می‌کنند. این رویکرد به عدم مشارکت مردم و بخش خصوصی در اجرای طرح‌ها منجر شده است. ضعف در تأمین اعتبارات و وابستگی شهر بیرجند و ضعف در ساختارهای سیاسی مدیریت شهری و پیاده‌سازی طرح‌ها به تقویت دیدگاه‌های ایدئولوژی سلسله‌مراتبی و مدرنیسم کالبدی طرح دامن زده است.

۶.۱.۲. علل مداخله‌گر در آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه شهر بیرجند

مؤلفه‌های مداخله‌گر در آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه شهر بیرجند، عواملی هستند که در طول طرح‌ها به وجود می‌آیند و منجر به بروز آسیب شده‌اند. پیش‌بینی‌های غلط جمعیتی، در نظر نگرفتن عوامل مداخله‌گر اجتماعی و عدم درک رفتار اقتصادی و سیاسی کاری که در افق طرح اتفاق می‌افتد، محصول یکی از همین عوامل مداخله‌گر کنترل نشده است که منجر به شوک‌های ناگهانی در توسعه شهری شده است.

شکل ۴- شناسایی علل مداخله گر در آسیب‌شناسی طرح جامع شهر بیرجند

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

در زمینه علل مداخله گر جمعیتی، طرح جامع شهر بیرجند در سال ۱۳۸۱ تدوین شد. این طرح پیش بینی می کرد که جمعیت شهر بیرجند در سال ۱۳۹۰ به ۲۳۶ هزار نفر برسد. با این حال، جمعیت شهر بیرجند در سال ۱۳۹۵ به ۲۰۰ هزار نفر رسید. این امر منجر به افزایش نیاز به تأمین زیرساخت‌ها و خدمات شهری در شهر بیرجند شده بود؛ در حالی که ۵ سال بعد از افق طرح جمعیت شهر بیرجند جمعیت واقعی شهر بیرجند به جمعیت قابل پیش‌بینی هم نرسید و این اشتباهات بر نحوه برنامه‌ریزی فیزیکی و حتی پیش‌بینی توسعه شهری اثرگذار بوده است.

در زمینه عوامل اجتماعی مداخله گر نیز یکی از مهم‌ترین آسیب‌های موجود در طرح‌های توسعه شهری عدم نگاه پسا ساختاری به مسائل اقتصادی و اجتماعی در شهر بیرجند است که به عنوان یک نیروی مخفی تأثیرگذار بر چگونگی طرح تأثیرگذار است و این مسئله موجب دگرگونی اجتماعی و

اقتصادی آن هم به صورت خاص در شهر بیرجند شده است؛ چراکه شهر بیرجند در گذشته توسط خاندان بزرگی همچون خاندان علم و خاندان خریمه اداره می‌شده است و بیشتر زمین‌های این شهر بزرگ‌مقیاس بوده‌اند که بعد از فوت این خاندان و تملک اراضی توسط برخی نهادها، این نهادها همکاری لازم را در پروژه‌های نهضت ملی مسکن و واگذاری اراضی برای طرح انجام نمی‌دهند. همین عامل باعث می‌شود که میزان تحقق‌پذیری کاربری‌های عمومی بسیار پایین بیاید یا اینکه سرانه و کاربری‌های خدماتی به صورت عادلانه در سطح شهر توزیع نشوند.

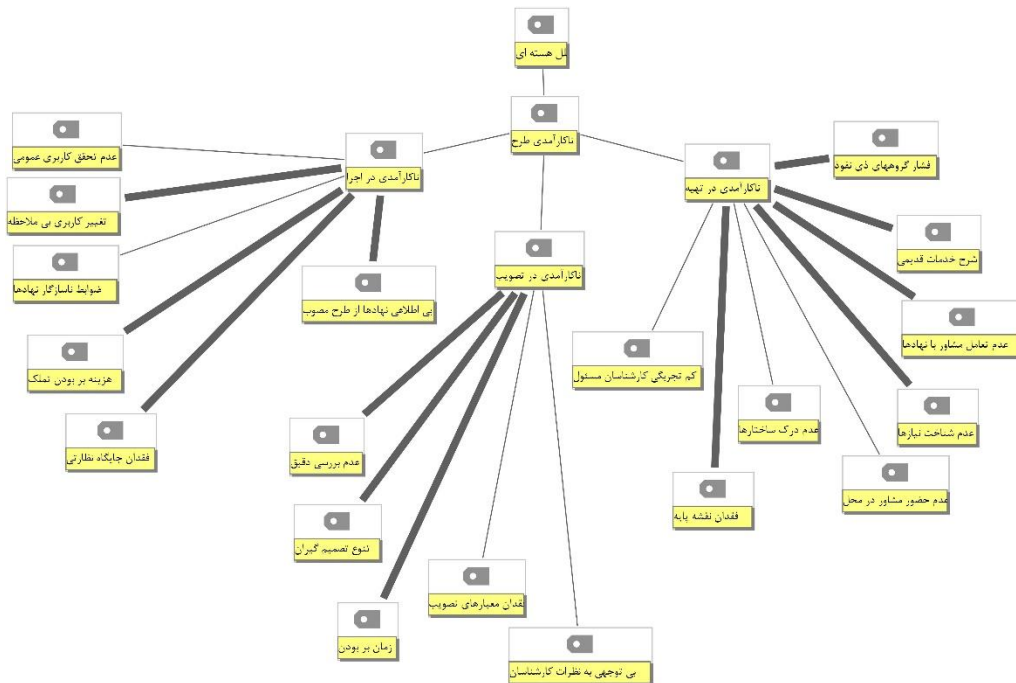
در زمینه علل مداخله‌گر اقتصادی می‌توان به هم‌جواری این شهر با استان سیستان و بلوچستان اشاره کرد که در طی سال‌های اخیر با بحران‌های متعدد محیطی، اجتماعی، اقتصادی و... روبه‌رو بوده است و پیامد این امر موجب شده تا مهاجرت گسترده‌ای از روستاهای استان و حتی استان‌های هم‌جوار مثل سیستان و بلوچستان به شهر بیرجند رخ دهد و این افزایش جمعیت ساختار اجتماعی شهر و هسته‌های اکولوژیکی آن را دچار تحول و تغییر کرده است. در واقع اینها آسیب‌هایی بوده است که از عدم قطعیت پیش‌بینی محیطی رخ داده است. این دگرگونی‌ها منجر به بروز مشکلاتی در تأمین نیازهای مردم و ساکنان محلی مثل تغییر سبک زندگی به دلیل هسته‌های داغ مهاجرتی، تغییر ارزش‌ها و باورها، تغییر ساختار خانواده، عدم توزیع متوازن فرصت‌های اقتصادی در شهر و عدم ایجاد فرصت‌های شغلی کافی در سطح شهر شده است.

در نهایت در زمینه علل سیاسی نیز می‌توان به مشکلاتی اشاره کرد که شهر بیرجند از دیرباز دچار آن بوده است؛ از عدم تکلیف دستگاه‌ها به وظایف قانونی خود در خصوص تملک اراضی برای کاربری‌های موردنیاز خود تا عدم وجود سازمان و نهادی که کار پایش و نظارت و کنترل طرح و تغییر کاربری‌ها را بررسی کند، مشکلاتی هستند که به عنوان عوامل مداخله‌گر سیاسی بر روند طرح تأثیرگذار بوده‌اند.

۶. ۱. ۳. علل هسته‌ای در طرح

ناکارآمدی در تهیه، تصویب و اجرا و نظارت یکی از مؤلفه‌های مهم در ناکارآمدی طرح‌های توسعه شهر بیرجند است. این ناکارآمدی می‌تواند منجر به بروز آسیب‌هایی در طرح‌های توسعه شهر

بیرجند شود. در واقع مهم‌ترین مشکلاتی که در تدوین طرح‌های جامع و توسعه شهر بیرجند قرار دارد، مشکلات مربوط به تیپ ۱۲ که بیانگر قدیمی بودن این طرح‌ها و قدمت ۷۰ ساله آنان است که به نظر می‌رسد چنین رویکردی در دنیای پرتلاطم امروزی چندان کارآمد نیست.

شکل ۵- شناسایی علل هسته‌ای در آسیب‌شناسی طرح جامع شهر بیرجند

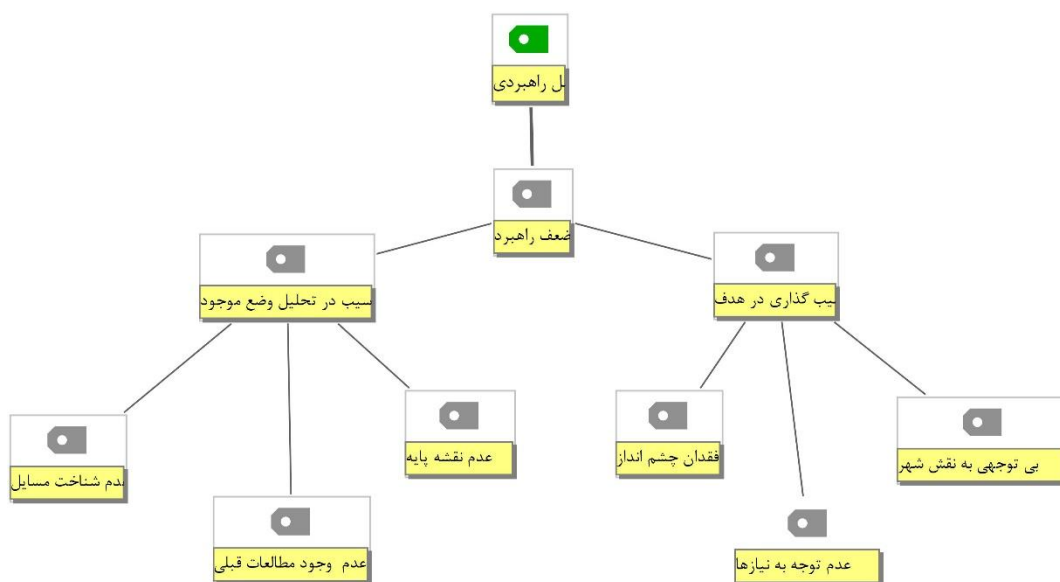
مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

نقش مشاور، دومین و از مهم‌ترین عواملی است که در تهیه طرح‌ها و آسیب‌های بعدی تأثیرگذار است. در بیشتر طرح‌های توسعه شهری که در شهرهای کوچک و متوسط انجام شده است، مشاوران از استان‌ها و شهرهای دیگر بوده‌اند و این در حالی است که مشاور هیچ‌گونه آشنایی با وضعیت و ساختارهای پیچیده اجتماعی - هویتی آن شهر نداشته است؛ از این رو در شهر بیرجند در طی طرح‌های صورت‌گرفته مشاور فاقد تعامل لازم با ادارات و نهادهای سطح شهر بوده و اطلاع و دانش درستی نیز از شهری که برای آن طرح تهیه می‌کند، نداشته است. این نکته به معنای عدم

صلاحیت مشاوران نیست؛ بلکه منظور بی‌اطلاعی است که به دلیل عدم به‌روزرسانی طرح از سوی مشاور و ناقص بودن و خطا داشتن اطلاعات وضع موجود، سبب شده تا نقشه‌های پیشنهادی دارای ایرادات اساسی باشد، از این رو یکی از مشکلات طرح‌های قبلی در شهر بیرجند این است که طرح توسعه محلی این شهر براساس شرایط و نیازهای واقعی شهر تهیه نشده است. عدم توجه به شرایط و نیازهای واقعی شهر منجر به بروز آسیب‌هایی در طرح‌ها شده است. زمان‌بر بودن تهیه طرح‌ها لزوم به‌روزرسانی مداوم اطلاعات را می‌طلبد که مشاور با توجه به مبلغ قرارداد پائینی که ۱۳ سال قبل بسته شده توانایی به‌روزرسانی اطلاعات را ندارد. این در حالی است که مشاور حتی دفتر محلی در شهر بیرجند ندارد تا در کمیسیون‌های مربوطه و جلسات شرکت کند و تمام این مشکلات منجر به ناکارآمدی این طرح در اجرا شده است. اگر کارآمدی یک طرح را میزان تحقق‌پذیری پیش‌بینی آن بدانیم، با بررسی میزان تحقق کاربری‌های عمومی در طرح جامع قبلی شهر بیرجند این عدد در حدود ۶۰ درصد بوده است که این عدد در کاربری‌های مختلف عمومی بنا به مالکیت اراضی متفاوت است؛ مثلاً کاربری‌های آموزشی در ۸۵ درصد اراضی دولتی محقق شده و تقریباً هیچ‌کدام از کاربری‌های عمومی که روی اراضی اشخاص و نهادها بوده محقق نشده است. در محدوده ظفر حدود ۸۵ درصد کاربری عمومی تغییر کاربری پیدا کرده است و آن دسته از اراضی هم که تغییر کاربری پیدا نکرده با قانون احداث بنا با حفظ کاربری پروانه‌ساخت گرفته است و واحد تجاری و یا مسکونی ساخته شده است. یکی از دلایل آن هم بی‌اطلاعی دستگاه‌های متولی از قانون بابت تملک و یا عدم بودجه و اعتبار برای تملک است. کاربری‌های تأسیساتی و تجهیزاتی هم بالغ بر ۸۵ درصد تغییر کاربری پیدا کرده‌اند. سرانه تجاری در طرح جامع قبل ۲/۱ مترمربع بوده است، ولی - الان ۵ مترمربع است و ادامه این روند تجاری‌سازی پا برجاست. تغییر بی‌ملاحظه کاربری‌ها به تجاری بدون توجه به ظرفیت شبکه معابر، مشکلات ترافیکی را به وجود آورده است. طرح جامع قبلی سبک زندگی را از ویلاننشینی به آپارتمان‌نشینی تغییر داده است. همه این تحولات می‌تواند مشکلاتی باشد که در علل هسته‌ای طرح‌های توسعه شهری بیرجند اتفاق افتاده است.

۶.۱.۴. عوامل راهبردی

مشکلاتی که در عوامل راهبردی طرح‌های توسعه شهری شناخته شدند، بیشتر مبنای ماهیتی - هویتی برآمده از طرح‌های جامع شهری و روح آن است. طرح‌های جامع به تحلیل وضع موجود در ابعاد مختلف شهر می‌پردازند و سپس عوامل توسعه را هدف‌گذاری می‌کنند و طرح پیشنهادی خود را ارائه می‌نمایند.

شکل ۶- شناسایی علل راهبردی در آسیب‌شناسی طرح جامع شهر بیرجند

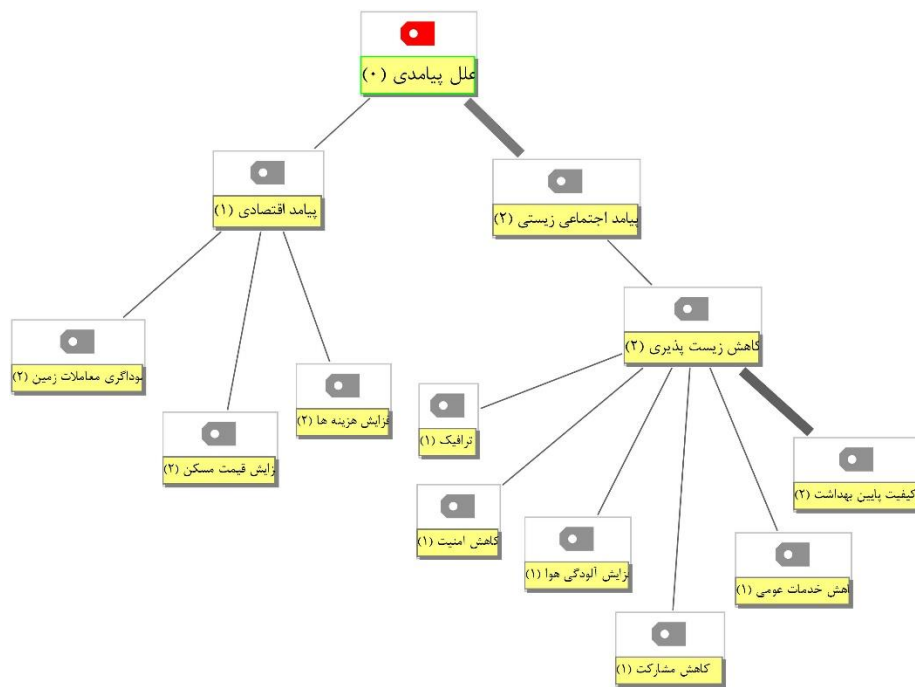
مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

از این‌رو تحلیل وضعیت موجود در طرح جامع باید جامع و دقیق باشد. عدم توجه به این امر می‌تواند منجر به بروز آسیب‌هایی مانند عدم توجه به مشکلات واقعی شهر، عدم ارائه راهکارهای مناسب برای حل مشکلات و افزایش هزینه‌های اجرای طرح شود. اگر تحلیل وضع موجود به درستی شکل نگیرد، طرح در هدف‌گذاری نیز اساس نیازها و اولویت‌های واقعی شهر را نادیده می‌گیرد و در نهایت نادیده‌گیری نیازهای هدف منجر به پیش‌بینی واقع‌بینانه و مبتنی بر واقعیت نمی‌شود. عدم

توجه به این امر می‌تواند منجر به بروز آسیب‌هایی مانند عدم انطباق طرح با شرایط آینده شهر، افزایش هزینه‌های اجرای طرح و نارضایتی مردم شود و دومینویی از مشکلات مختلف به وجود آورد. در طرح جامع جدید تهیه شده قبلی در شهر بیرجند از زمانی که قرارداد با مهندسین مشاور آمود بسته شده (۱۳ سال قبل)، ۲۰ مصوبه شورای عالی مثل TOD، مصوبه پدافند غیرعامل، مصوبه کنترل سیلاب، مصوبه انبوه‌سازی و بلندمرتبه‌سازی ابلاغ شده که هیچ‌کدام از این مصوبه‌ها در قرارداد مشاور لحاظ نشده بود و این نمونه بارزی از بروز آسیب‌های راهبردی در طرح جامع شهر بیرجند بوده است.

۵.۱.۶. پیامدهای آسیب‌شناسی طرح جامع و توسعه شهر بیرجند

پیامدها در واقع خروجی تمامی عواملی هستند که در آسیب‌های قبلی اتفاق افتاده است. از آنجایی که پیامدها، مهم‌ترین خروجی طرح‌های جامع شهروندان آن شهر هستند؛ لذا در صورتی که طرح جامع همراه با آسیب‌های متعدد شهری انجام شود، منجر به کاهش کیفیت زندگی شهروندان شهر بیرجند می‌شود و این آسیب تبعات خود را در بروز مشکلاتی مانند آلودگی هوا، ترافیک، حاشیه‌نشینی و فقر در شهر بیرجند نشان داده است. چنین پیامدهایی منجر به افزایش هزینه‌های شهری شده است. این امر به دلیل نیاز به تأمین زیرساخت‌ها و خدمات شهری برای جمعیت روبه‌رشد شهر است.

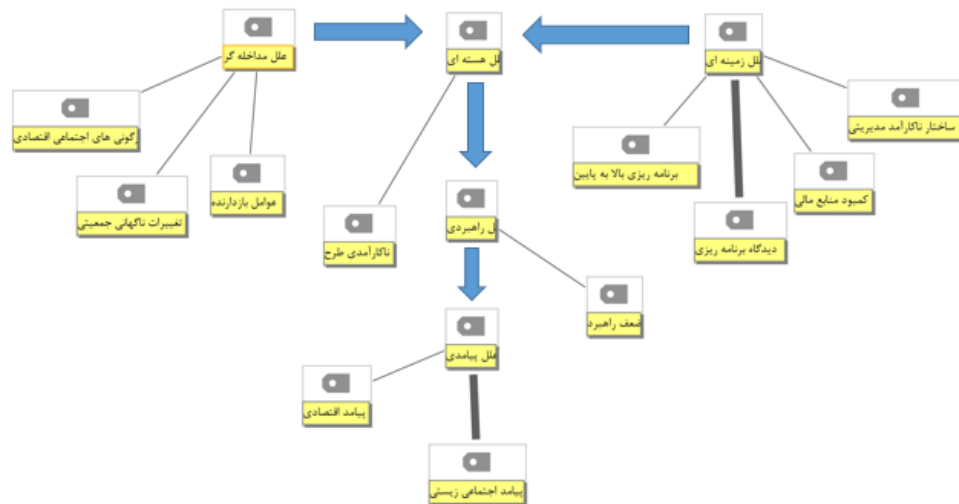

شکل ۷- شناسایی علل پیامدی در آسیب‌شناسی طرح جامع شهر بیرجند

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

۶.۲. مدل نظری آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه شهر بیرجند

با توجه به آسیب‌شناسی انجام شده و خروجی‌های به دست آمده همراه با تحلیل عوامل کیفی - تفسیری در نهایت مدل نظری آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه شهر بیرجند ترسیم گردیده است که در ادامه قابل بررسی است:

شکل ۸- مدل نظری آسیب‌شناسی طرح جامع شهر بیرجند

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

همان‌طور که مدل نظری نشان می‌دهد علل زمینه‌ای و علل مداخله‌گر باعث شکل‌گیری علل هسته‌ای در آسیب‌شناسی می‌شوند. علل زمینه‌ای و علل مداخله‌گر به‌عنوان دو عامل مهم و تأثیرگذار بر علل هسته‌ای تأثیر می‌گذارند. اگر علل زمینه‌ساز و مداخله‌گر به‌درستی وارد مدل شوند علل هسته‌ای هم تقویت می‌شوند و در نهایت به راهبردها و پیامدهای قوی نیز منجر می‌شود؛ اما اگر علل مداخله‌گر و زمینه‌ای به‌درستی در طرح‌های جامع بررسی نشود، پیامدهای بعدی از علل هسته‌ای شروع می‌شود.

هنگامی که رویکرد برنامه‌ریزی آمرانه، سلسله‌مراتبی و اصرار بر طرح‌های کالبدی به‌عنوان رویکرد نهایی توسعه شهری شناخته شود، با ضعف دولت مرکزی، مشاوران طرح و... آسیب‌های ساختاری به همراه ضعف‌های اعتباری و عدم مشارکت مردم نمود پیدا می‌کند. چنین رویکردی به همراه عوامل مداخله‌گر غیرقابل‌کنترلی همچون شوک‌های ناگهانی سیاسی، اقتصادی، اجتماعی بر شهر، افزایش دگرگونی‌های پرشتاب در انقلاب صنعتی چهارم و عوامل بازدارنده‌ای که هر یک از آنان در محیط بیرونی و درونی شهر شکل گرفته است، موجب ناکارآمدی طرح‌های جامع و شکل‌گیری علل

هسته‌ای می‌شود. ناکارآمدی موجب استراتژی‌های ضعیف، غیرواقعی، شکننده و خارج از برنامه می‌گردد و هدف‌گذاری و برنامه‌ریزی آینده شهر را دچار چالش‌های جدی می‌نماید. در چنین شرایطی پیامدهای اقتصادی، اجتماعی موجب کاهش زیست‌پذیری، نارضایتی شهروندان، افزایش هزینه‌ها و سوداگری معاملات زمین و مسکن در شهر می‌شود و عملاً طرحی که در علل هسته‌ای دچار چالش فراوانی بوده است با گذر زمان و هرچه به افق نهایی نزدیک می‌شود، مردم و شهروندان را دچار چالش‌های متعددی می‌نماید؛ از این رو لازم است که مدیران، برنامه‌ریزان، سیاست‌گذاران طرح‌های توسعه شهری به خصوص در شهر بیرجند به عوامل زمینه‌ساز و مداخله‌گر اهمیت بیشتری دهند و مشکلات و آسیب‌های این بخش از طرح را به‌خوبی مدنظر قرار دهند.

۳.۶. شناسایی عوامل تأثیرگذار و تأثیرپذیر بر طرح جامع شهر بیرجند از روش دیمیتل فازی

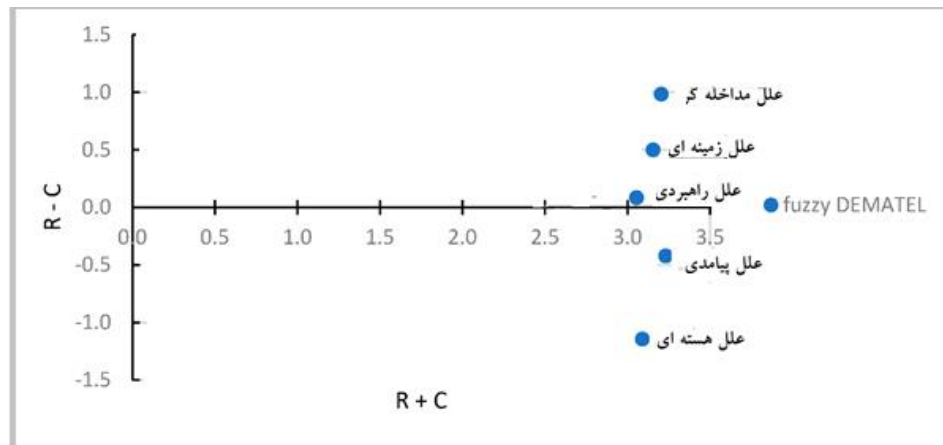
در این پژوهش ۲۲ نفر از خبرگان مرحله کیفی از طریق متغیرهای "کم"، "متوسط" و "زیاد" میزان موافقت خود را با هر یک از علل طرح بیان کردند. از آنجاکه خبرگان دارای خصوصیات متفاوت هستند، از ذهنیت‌های متفاوتی نیز برخوردارند و اگر به گزینه‌ها براساس ذهنیت‌های متفاوت پاسخ داده شود، تجزیه و تحلیل متغیرها فاقد ارزش است، ولی با تعریف دامنه متغیرهای کیفی، خبرگان با ذهنیت یکسان به سؤال‌ها پاسخ خواهند داد، لذا متغیرهای تحقیق به صورت فازی مثلثی نمره داده شدند که در زیر به صورت نمونه و پیش فرض نحوه پاسخگویی سه نفر از خبرگان آورده شده است که قابل بررسی است

پس از انجام تمامی گام‌های مدل دیمیتل که در روش‌شناسی تحقیق پیش‌تر به آن اشاره شد، ماتریس نهایی حاصل از دیدگاه ۲۲ خبره تحلیل و در جدول شماره ۵ خروجی نهایی آورده شده است تا عوامل تأثیرگذار و تأثیرپذیر به همراه شدت اثر آنان نمایش داده شود.

جدول ۵- نمره‌دهی نهایی دیمیتل

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

وزن	$R_i - C_i$	$R_i + C_i$	C	R	پیامدی	راهبردی	هسته‌ای	مداخله‌گر	زمینه‌ای	نام مقوله
0.198	0.50	3.15	1.33	1.83	0.31	0.48	0.23	0.44	0.37	زمینه‌ای
0.207	0.98	3.20	1.11	2.09	0.21	0.58	0.37	0.53	0.41	مداخله‌گر
0.204	-1.14	3.09	2.12	0.97	0.13	0.19	0.20	0.25	0.19	هسته‌ای
0.189	0.08	3.06	1.49	1.57	0.25	0.46	0.27	0.38	0.21	راهبردی
0.202	-0.42	3.23	1.83	1.40	0.21	0.40	0.26	0.23	0.30	پیامدی

شکل ۹- نمودار مختصات دکارتی تکنیک DEMATEL

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۲

همان‌طورکه قابل بررسی است از میان ۵ عامل قابل بررسی عوامل پیامدی و هسته‌ای به‌عنوان عوامل تأثیرپذیر در آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه شهر بیرجند و عوامل مداخله‌گر، زمینه‌ای و راهبردی به‌عنوان عوامل تأثیرگذار بر آسیب‌شناسی طرح جامع شهر بیرجند شناخته شده‌اند.

براساس جدول ۵ و شکل ۹ عوال مداخله‌گر، عوامل زمینه‌ای و عوامل راهبردی به ترتیب بیشترین و شدیدترین تأثیر را بر آسیب‌های طرح جامع شهر بیرجند داشته‌اند و در این بین تأثیر عوامل مداخله‌گر بیشتر از سایر عوامل بوده است.

در زمینه عوامل تأثیرپذیر که دو عامل پیامدی و هسته‌ای است، این دو عامل تأثیر مستقیمی بر آسیب‌شناسی طرح جامع شهر بیرجند نمی‌گذارند و خود تحت تأثیر عوامل دیگری هستند که در واقع علل هسته‌ای تحت تأثیر علل زمینه‌ای و مداخله‌گر بودند و علل پیامدی خود تحت تأثیر تمامی عوامل موجود در طرح بودند؛ از این بین عوامل پیامدی تأثیر شدیدتری بر آسیب‌شناسی طرح دارند. در واقع این به این معنی است که علل پیامدی تأثیر غیرمستقیم بیشتری بر آسیب‌شناسی طرح جامع شهر بیرجند دارند و تبعات آن بیشتر از علل هسته‌ای خود را نشان می‌دهد.

۷. نتیجه‌گیری

طرح جامع به‌عنوان یک نقشه راه برای توسعه شهر عمل می‌کند و به هدایت رشد و توسعه آن به شیوه‌ای پایدار و قابل‌انعطاف کمک می‌کند؛ اما مروری مختصر در فرایند تهیه و تصویب طرح‌های جامع شهری در ایران نشان‌دهنده وجود برخورد متمرکز و آمرانه در تهیه آنهاست. چنین طرز تفکری در تهیه طرح‌ها باعث تهیه طرح‌های ناقص و غیرواقع‌بینانه شده است. این مسئله در مورد طرح جامع شهر بیرجند که بیش از ۱۳ سال فرایند تهیه و تصویب آن به طول انجامیده آشکار است. افزایش جمعیت در طول این دوره و توسعه فیزیکی بدون وجود یک نقشه راه از قبیل الحاقات متعدد به محدوده شهر مثل روستای دهلکوه، اراضی پادگان ۰۴ ارتش، چالش‌هایی از قبیل کمبود سرانه کاربری‌های عمومی و خدماتی، تجاری‌سازی‌های بی‌ضابطه بدون توجه به بار ترافیکی معابر، عدم تأمین پارکینگ، ناتوانی و عدم تملک و تعریض معابر از قبیل خیابان ارتش، را به وجود آورده است. در چنین وضعیتی فرایند تهیه و تصویب طرح جامع شهر بیرجند در ایستگاه پایانی خود است. طرحی که علی‌رغم تهیه مغایرت‌های زیادی در مطالعات وضع موجود و نقشه‌های پیشنهادی دارد.

در این مقاله، آسیب‌شناسی طرح جامع شهر بیرجند با رویکرد داده‌بنیاد و با استفاده از روش تحقیق ترکیبی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که عوامل متعددی در بروز آسیب‌های این طرح نقش داشته‌اند که می‌توان آنها را به دودسته عوامل تأثیرگذار و تأثیرپذیر تقسیم کرد. عوامل تأثیرگذار به سه دسته کلی عوامل زمینه‌ای، راهبردی و مداخله‌گر تقسیم می‌شود. عوامل زمینه‌ای شامل مواردی مانند فقدان مشارکت، دیدگاه برنامه‌ریزی نامناسب و کمبود منابع مالی است. این عوامل بستر اولیه را برای شکل‌گیری سایر مشکلات فراهم می‌کنند. عوامل راهبردی به آسیب‌هایی در تحلیل وضع موجود و هدف‌گذاری طرح جامع مربوط می‌شوند. این‌گونه آسیب‌ها می‌توانند منجر به انتخاب راه‌حل‌های نامناسب برای چالش‌های شهر شوند. عوامل مداخله‌گر نیز شامل عواملی هستند که خارج از کنترل مستقیم برنامه‌ریزان هستند، اما می‌توانند بر اجرای طرح جامع تأثیر بگذارند. از جمله این عوامل می‌توان به سیاسی‌کاری، دگرگونی‌های اجتماعی و اقتصادی و تغییرات ناگهانی جمعیت اشاره کرد. در مجموع، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که برای تدوین و اجرای طرح‌های جامع شهری کارآمد، لازم است به تمامی این عوامل توجه شود و راه‌حل‌های مناسبی برای آنها اندیشیده شود. مشارکت فعال ذی‌نفعان، انجام تحلیل دقیق از وضع موجود، تدوین اهداف واقع‌بینانه و انعطاف‌پذیری در برابر تغییرات بیرونی از جمله اقدامات کلیدی برای ارتقای کیفیت طرح‌های جامع شهری در بیرجند شناخته شده است.

یافته‌های این پژوهش با یافته‌های سایر مطالعات در زمینه آسیب‌شناسی طرح‌های جامع شهری همسو است. به‌عنوان مثال، مطالعه‌ای که در سال ۱۳۹۷ در شهر تهران انجام شد، نشان داد که عوامل مداخله‌گر، زمینه‌ای و راهبردی از جمله عوامل مؤثر بر آسیب‌شناسی طرح جامع شهر تهران است. با توجه به یافته‌ها، به نهادهای مسئول در فرایند تهیه و تصویب توصیه می‌شود که در برنامه‌ریزی و اجرای طرح‌های شهری، عوامل مداخله‌گر، زمینه‌ای و راهبردی را به‌دقت مدیریت کرده و تأثیرات آنها را در نظر بگیرند.

۸. پیشنهادها

با توجه به یافته‌های این پژوهش، پیشنهاد می‌شود که شهرداری و نهادهای ذی‌ربط در تهیه و تدوین و تصویب طرح جامع شهر بیرجند اقدامات زیر را انجام دهند:

* جلب مشارکت مردم در فرایند تهیه و اجرای طرح‌ها

* تقویت هماهنگی بین‌بخشی

* بهبود روش‌های پیش‌بینی تحولات آینده

* تأمین منابع مالی لازم برای اجرای طرح‌ها

* کاهش فشارهای سیاسی بر طرح‌ها

کتابنامه

۱. ابراهیمی‌بوزانی، م؛ علی‌اکبری، ا؛ و رهنمایی، م.ت. (۱۳۹۴). بررسی رویکرد سنتی تهیه طرح‌های توسعه شهری در ایران با استفاده از مدل SWOT. *نشریه جغرافیا و توسعه*، ۱۳ (۳۸)، ۹۱-۱۰۰. doi: 10.22111/gdij.2015.1932
۲. اسکندری‌ثانی، م؛ و محمدآبادی، ج. (۲۰۲۳). شناسایی پیشران‌های مؤثر در وضعیت آینده مشاغل سبز در شهر بیرجند با رویکرد آینده‌نگاری. *مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان*، ۱۷ (۳)، ۴۶-۹.
۳. باغبان، م؛ و قربی، س.س. (۱۴۰۰). داده‌بنیاد، نگاه‌ها و چالش‌های اجرای آن. *نشریه پژوهش‌های پیشرفت و تعالی*، ۴ (۳)، ۵. magiran.com/p237752
۴. پوراحمد، ا؛ حاتمی‌نژاد، ح؛ و حسینی، س.ه. (۱۳۸۵). آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه شهری در کشور. *پژوهش‌های جغرافیایی*، ۳۸ (۵۸)، ۱۶۷-۱۸۰. SID. <https://sid.ir/paper/435429/fa>

۵. تقوایی، م؛ و صفاریان‌همدانی، س. (۲۰۲۱). کارآفرینی و اشتغال‌زایی در حوزه کسب و کارهای دانش‌بنیان مبتنی بر ظرفیت موقوفات؛ ارائه مدل با استفاده از تکنیک دیمتل و مدلیابی معادلات ساختاری. *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، ۱۲(۴۲)، ۱۰۶-۱۸۵.
۶. خاکپور، ب؛ پیلهور، ع. ا؛ و گل‌افروز، م. (۱۳۹۰). ارزیابی میزان تحقق کاربری‌های آموزشی، بهداشتی و فضای سبز طرح تفصیلی شهر بجنورد. *In سومین کنفرانس برنامه‌ریزی و مدیریت شهری*.
مشهد، <https://civilica.com/doc/125046>
۷. خوشاب، ع؛ خاکپور، ب؛ و علایی، ر. (۲۰۲۲). آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه شهری از فرآیند تهیه تا اجرا با تأکید بر طرح جامع و تفصیلی شهر مشهد. *جغرافیا و توسعه فضای شهری*، ۹(۳) ۱۹۵-۲۱۶،
۸. رضویان، م. ت؛ و خزائی، م. (۱۳۹۰). اثرات پوزیتیویسم منطقی بر جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری؛ نمونه: شهرهای ایران از سال‌های (۱۳۰۰-۱۳۹۰). *فصل‌نامه جغرافیایی چشم‌انداز زاگرس*، ۳(۱۰)، ۱۲۹-۱۴۹.
<https://sid.ir/paper/175791/fa>. SID
۹. شکویی، ح. (۱۳۸۳). *دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری*. تهران: انتشارات سمت.
۱۰. طرح جامع شهر بیرجند. (۱۳۹۲). مهندسین مشاور زیستا.
۱۱. کلاته رحمانی، ا؛ افضل‌لی، ک؛ و معین‌الدینی، ج. (۲۰۲۲). بررسی ویژگی‌ها و ابعاد رویکردهای مختلف نظریه داده‌بنیاد در برنامه‌ریزی شهری: یک مطالعه مروری نظام‌مند. *جغرافیا و توسعه فضای شهری*، ۸(۲)، ۶۵-۸۰.
۱۲. کوزه‌گرکالجبی، ل. ع؛ و جوکار، س. (۱۴۰۲). بررسی دلایل عدم رعایت ضوابط و مقررات طرح‌های مصوب از سوی شهرداری‌ها با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA (نمونه‌موردی: کلان‌شهر اهواز). *فصلنامه آمایش محیط*، ۱۶(۶۱)، ۱۵۵-۱۷۴. magiran.com/p26118969
۱۳. لطفی، س؛ پورجعفری، م؛ و انصاری، م. (۱۳۸۳). مروری بر ناکارآمدی طرح‌های تفصیلی متداول در بافت ارگانیک مسکونی - مورد مطالعه امامزاده قاسم تهران. *هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی*، ۱۸(۹)، ۱۳-۲۴.
۱۴. محمدپور، ا. (۱۳۹۲). *تجربه نوسازی (مطالعه تغییر و توسعه در هورامان با روش نظریه زمینه‌ای)*. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.

15. Alegre, L. (2022). *The mobility master plan of the Barcelona Metropolitan Region MMP 2013-2018*. https://www.barcelona.cat/mobilitat/sites/default/files/documents/pmu_sint_esi_catala.pdf.
16. Anguelov, D. (2016). Inclusive urban planning for environmental justice: A case study of the Beteiligungsprozess Grünzuggestaltung in Vienna, Austria. *Journal of the American Planning Association*, 86(1), 33-48.
17. Choudhury, B. I., & Armstrong, P. (2013). The failure of the 1917 Geddes master plan and 1959 Minoprio, Spencely, Macfarlane master plans: Some reflections. *Journal of Social and Development Sciences*, 4(10), 449-460.
18. Deep, S. S. (2020). The Impact of Urban Expansion on Agricultural Lands in Lattakia City. *Tishreen Univ. J. Res. Sci. Stud. Eng. Sci. Ser.* 22.38
19. Du Toit, M. J., Cilliers, S. S., Dallimer, M., Goddard, M., Guenat, S., & Cornelius, S. F. (2018). Urban green infrastructure and ecosystem services in sub-Saharan Africa. *Landscape and Urban Planning*, 180, 249-261.
20. Khadour, N., Fekete, A., & Sárospataki, M. (2023). The role of the master plan in City development, Latakia master plan in an international context. *Land*, 12(8), 1634.
21. L, Liu. (2019). Comprehensive eco-environmental impact assessment of urban planning based on pressurestate-response model. *Applied Ecology and Environmental Research*, 17(6). 2-11. doi: 10.15666/AEER/1706_1445514463
22. McCargo, A., & Delaney, G. (2019). Rethinking public participation for spatial planning: Towards a relational approach. *Planning Theory & Practice*, 20(4), 511-532. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0885412219831375>
23. Madanipour, A., Miciukiewicz, K., & Vigar, G. (2018). Master plans and urban change: The case of Sheffield city centre. *Journal of Urban Design*, 23(4), 465-481.
24. Marcuse, P. (2009). From Critical Urban Theory to the Right to the City. *City*, 13(2-3), 185-197.
25. Mohammadi, A. (2016). The Pathology of Urban Master Plans in Iran. International Conference on Civil Engineering, Architecture and Urban Landscape. <https://civilica.com/doc/538657>.
26. Al-Baai, M. S., Al-Bayati, M. M. A., Fard, H. E., & Al Sharaa, H. M. J. (2023). Land-use change detection between the master plan and the current state by using GIS and RS the case study of the city Al-Hay. In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science (Vol. 1129, No. 1, p. 012005). IOP Publishing.
27. Roselie, F. C. (2018). *Sustainable neighbourhood masterplans: an analysis of the role of BREEAM Communities in green infrastructure evaluation*. University of Reading, School of the Built Environment, 2018.

28. Shogo, H., & Kakuya, M. (2022). Computable Urban Economic model for the evaluation of urban masterplan. *Toshi keikaku rombunshū*, 57(3), 1148-1155. doi: 10.11361/journalcpj.57.1148
29. Sachanbińska-Dobrzyńska, O. (2023). A legal framework for energy-conscious urban planning in Poland and Germany. *Energies*. <https://doi.org/10.3390/en16186428>
30. Lees, L., Slater, T., & Wilson, E. (2018). *The gentrification reader*. Policy Press.
31. United Nations. (2018). World Population Prospects: 2018 Revision. *Department of Economic and Social Affairs*, New York.
32. Vajdovich-Visy, E. (1993). Changing context—the need for a new planning paradigm. *Landscape and Urban Planning*, 27(2-4), 249–251.